

DAHİ AZƏRBAYCAN ALİMİ NƏSİRƏDDİN TUSİNİN ƏSƏRLƏRİ BİBLİOQRAFİK MƏNBƏLƏRDƏ

Azərbaycanda pedaqoji bibliografiyanın yaranıb inkişaf etməsinin çox qədim tarixi vardır. Xalqımızın qədim mütəfəkkir və alimləri təlim, tərbiyə, tədris məsələlərinə böyük diqqət verir, bu mövzuda əsərlər yazır və eyni zamanda öz əsərlərində daha əvvəlki dövrlərdə yaşayıb yaratmış alimlərin əsərlərinə müraciət edir, bu əsərlərə isnadlar verirdilər. Məhz bu əsərlərdə biz Azərbaycan pedaqoji bibliografiyasının ilkin elementlərinə rast gəlirik. Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, böyük alim Xacə Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığı böyük marağ doğurur. Bildiyimiz kimi o, Marağa rəsədxanasını yaratmış və bu rəsədxananın nəzdində 400 min kitab fondu olan kitabxana təşkil edə bilmişdir. Bu haqda professor A.Xələfovun "Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən" adlı kitabında geniş məlumat verilir və qeyd edir ki, N.Tusi tərəfindən yaradılmış Marağa rəsədxanasının kitabxanası Azərbaycanda tarixi dəqiq məlum olmayan ilk elmi kitabxanadır (4.-S.23).

Nəsirəddin Tusi özündən sonra zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Bu böyük alimin riyaziyyat, fizika, pedaqogika, astronomiya, mineralogiya, fəlsəfə, məntiq, musiqi, tibb, coğrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və digər elmlərə dair yazdığı əsərlər ona dünya şöhrəti qazandırmış və o, orta əsr Şərqi elminin inkişafında mühüm rol oynamış, dünya elminin və mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Tanınmış türk alimi Saich Zəki Tusi yaradıcılığından bəhs edərkən haqlı olaraq göstərir ki, əgər onun digər elmlərə aid əsərləri nəzərə alınmaza belə, təkcə riyaziyyat və astronomiyaya dair əsərləri ayrıca bir kitabxana təşkil edərdi (3.-S.7).

Xacə Nəsirəddin Tusi yaradıcılığını xatə edən əsərlərin heç də hamısı zamanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin mühafizə olunan

əlyazma nüsxələri belə, onun necə məhsuldar alim olması barədə kifayət qədər təsəvvür yaradır.

N.Tusinın yaradıcılığını mövzu orijinallığı baxımından bir neçə qrupa bölə bilərik: 1. Orijinal ideyalar əsasında yazdığı əsərlər; 2. Özündən qabaqkı alimlərin ideyaları əsasında yazdığı əsərlər; 3. Özündən qabaqkı alimlərin əsərlərinə yazdığı şərhlər; 4. Tərcümələr (3.-S.7).

Tusi özündən qabaqkı orta əsrlər elminin nailiyyətlərindən bəhrələnərək, XIII əsr dünya elminin inkişafına təkan vermiş orijinal əsərlər yaratmaqla yanaşı, tarixdən əvvəlki dövrdə yaşamış antik alimlərin irsi ilə də maraqlanmış, onları yeni dövrün tələblərinə müvafiq tərzdə yenidən işləməklə təkmilləşdirmiş və bu yolla da əslində orijinal elmi əsərlər yaratmışdır. Bu məqsədlə o, bibliografiyanın vasitəçilik funksiyasından istifadə etmiş, bibliografik axtarış nəticəsində özündən əvvəl yaşamış görkəmli simalarını əsərlərini toplamış və onlardan yararlanmışdır. Tusiyə görə müəddib, müdərris (müəllim) yalnız hazırkı şeyləri deyil, həmin şeyləri həm özələrinə qədərki, həm də özlərindən sonrakı olanlarla əlaqələndirməyi və bu sahədə varisliyi qorumağı məqsudmüqəddəs hesab etməlidir. Onun fikrincə, «öyrədiləcək hər nə varsa, bir-birinə müqabil və müvafiq gəlməli, bir-birinin mütəmmamı sayılmalıdır» (5.-S.71).

Bundan başqa, Şərqi İbn Sina kimi böyük korifeyinin məntiqə və hikmət elminə dair «Əl-İşarət vət-tənbihat» əsərini hərtərəfli şərh etmiş və fundamental bir elmi iş yazmışdır. Bu böyük alim təkcə dərin məzmunlu və geniş əhatəli elmi tədqiqat aparmaqla kifayətlənməmiş, tərcüməçiliklə məşğul olmuş və poetik əsərlər də yazmışdır (3.-S.7).

Tusinın qələmindən çıxmış «Əxlaqi-Nasiri», «Şəklül-qita», «Cəvahirmamə», «Təhriri-Məcəsti», «Zici-Elxani», «Si fəsl», «Bist bab», «Əsasül-İqtibas», «Təhriri-Öqlidis», «Ağaz və Əncam» kimi bir sıra əsərlər, onlara öz dövründə və sonrakı əsrlərdə başqa alim və tədqiqatçılar tərəfindən yazılmış şərhlər, haşiyələr, elmi sual-cavab şəklində yazılmış məktublər zamanəmiş qədər gəlib çatmış, onların əlyazma nüsxələri bir çox ölkələrin kitab xəzinələrində nadir inci kimi zənginləşdirmişdir. Tam olmayan məlumatlara görə kitab xəzinələrində onun əsərlərindən «Təhriri-Məcəst»in 74, «Şərhül-İşarat»ın 76, «Övsatül-Əşraf»ın 91, «Əxlaqi-Nasiri»nin 165, «Si fəsl»in 194, «Bist-bab»ın 215, «Təhriri-Öqlidis»in 220 əlyazma nüsxəsi qeydə alınmışdır (3.-S.8).

Ensiklopedik biliyə malik dahi Azərbaycan aliminin əsərlərinin siyahısı, bibliografiyası əldə olan məlumatlara görə, hələ öz sağlığında hicri 664-cü (miladi 1266) ildən etibarən tərtib edilməyə başlamışdır. Həmin il Nizaməddin Nişapuri Tusi əsərlərinin ilk bibliografiyasını tə-

tib etmiş, buraya alimin 57 əsərinin adını salmışdır. Sonralar Katib Çələbi «Kəşfül-zünun» təzkirəsində onun 50 əsərinin, alman alimi Henrix Züter Leypsiqdə 1900-cü ildə çap etdirdiyi kitabda riyaziyyat və astronomiyaya aid 40-dan çox əsərinin, G.Sarto 3 cildlik «Elm tarixinə giriş» kitabında 64 əsərinin, türk alimi Saleh Zəki «Asari baqiyyə»sində 28 əsərinin, İran alimi Ağə Bəzorq Tehrani «Zəriə» təzkirəsində, həmçinin Əli Fazil Qaini Nəcəfi «Mücməi-müəllifiş-xiə» kitabında 121 əsərinin, müasir Azərbaycan astronomu N.Məmmədəbəyli rus dilində çap etdirdiyi «Marağa rəsədxanasının banisi Məhəmməd Nəsirəddin Tusi» kitabında 76 əsərinin, rus alimləri Q.R.Matviyevskaya və V.A.Rozenfeld «Orta əsr müsəlman riyaziyyatçıları və astronomları və onların əsərləri» adlı 3 cildlik kitabda 66 əsərinin, M.M.Rojenskaya, Q.R.Matviyevskaya və İ.O.Luiter «Nəsirəddin Tusi və onun riyaziyyat və astronomiyaya aid əsərləri» kitabında 62 əsərinin adını çəkmişlər. Eləcə də İran alimi Məhəmməd Təqi Müdərris Rəzəvi Tusinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi bibliografiyada onun 207 əsərinin siyahısını təqdim edir ki, bu da maksimum göstəricidir. Ancaq həmin rəqəm özünü doğrultmur, çünki bu siyahıda metodoloji qüsurlar yerləşmiş, bəzi adlar ümumi şəkildə «Risalə», «Risaleyi-digər» və s. kimi alimin eyni əsərləri isə müxtəlif adlarla altında qeydə alınmışdır. Əslində Tusinin hər bir risaləsinin adı orijinala müvafiq tərzdə dəqiq göstərilmişdir. Burada «Risalə» və «Risaleyi-digər» və s. kimi adlar konkret deyildir və bu məxəzlər, sözsüz ki, adı məlum risalələrindən birinin tərkibindən çıxarılmış iqtibas ola bilər. Ancaq belə «risalə», «risaleyi-digər»lər Tusinin hansı risalələrindən iqtibasdır? –sualına cavab verə bilmək üçün alimin bütün əsərlərinin mətni əl altında olmalı, nəşr edilməli və hər birinin mətni müqayisəli şəkildə öyrənilməlidir. Bu iş hələlik heç kimə müyəssər olmamışdır. Təsəffüf deyil ki, tədqiqatçı əsərində 207 əlyazmanın adını qeyd etsə də başqa bir yerdə Tusinin 1956-cı ildə Tehrandə çap olunmuş «Əsasül-İqtibas» əsərinin tənqidi mətninə yazdığı müqəddimədə yalnız 113 əsərin adını çəkmişdir (3.-S.9).

Tusinın əsərləri təkcə əlyazma halında deyil, həm də çap şəklində yayılmışdır. Alimin ilk çap əsəri «Təhriri-Öqlidis»dir. Bu əsər ilk dəfə 1594-cü ildə Romada «Medici» mətbəəsində ərəb dilində çap edilmişdir. Hicri 645, miladi 1248-ci ildə qələmə alınmış bu əsər uzun müddət Avropa alimlərinin diqqətini cəlb etmiş, 1657-ci ildə Londonda latın dilində, 1801-ci ildə İstanbulda orijinalın dilində nəşr edilmiş, geniş tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə alimin bu əsəri ilə yanaşı yaradıcılığının böyük maraqlı doğuran başqa nümunələri də dünyanın bir sıra ölkələrində dəfələrlə nəşr edilmişdir (3.-S.10.).

Görkəmli pedaqoq-filosofun "Kitabi-müdarik", "Məsaili-xəmsə fi üsuliddin", "Övsafül-Əşraf", "Adabül-mütəəllim", "Dömrəifate-üstürlab", "Əxlaqi-Nasiri", "Si-fəsi", "Təlimül-mütəəllim", "Cənahül-məzamin fi elmi-fəlsəfə" və s. kimi əsərləri yalnız Azərbaycanda deyil, dünya elmi tarixinə qiymətli hədiyyədir. Tusi Əbu Nasir əl Fərabinin, Əbu Əli İbn Sinanın, Bəhmənyar İbn Mərzibanın, İbn Xaldunun, İbn Büslan Muxtar, İbn Həsənin və s. digər sələflərinin əsərlərini dərinlən öyrənmiş, onlardan lazım olan informasiyanı toplamış, beyin süzgecindən keçirmiş, götür-qoy etmiş və belə bir höküm vermişdir ki, "heç bir şey təbiətin möhkəm qanununu dəyişdirə bilməz". (5.-S.78)

Tusi müxtəlif elmlərə, xüsusən də pedaqoji elmlərə dair fikirlərini özünün "Əxlaqi Nasiri", "Adabül-mütəəllim", "Təlimül-mütəəllim", "Övsafül-Əşraf", "Təhsuqnameyi-Elxani", "Cənahül-məzamin fi elmi-fəlsəfə" və s. kimi risalələrində əks etdirmişdir.

Tədqiqat nətiçəsində N.Tusinin 46 adda elmi-pedaqoji, ictimai-siyasi, fəlsəfi etik əsərləri müəyyən edilmişdir. Tusiyə görə "insanın varlığının məqsədi o vaxt kamil hesab olunur ki, o elm və əməldən ibarət olsun." O, "Adabül-mütəəllim" əsərinin müqəddiməsində yazırdı: "Elm elə bir fəvqəlbəşər şeydir ki, təamdan da üstün tutulmalıdır. Ona görə də hamı elm, təhsil öyrənməyə istiqamət almalı, onun keşməkeşindən qorxmamalıdır" (5.-S.77).

Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində hər bir aqıl insana elmləri öyrənməyi, yalnız öyrənməklə kifayətlənməyi, aldığı nəzəri bilikləri təcürbəyə necə və hansı yollarla tətbiq etməyi öyrədirdi. Maraqlı burasıdır ki, Tusi bunlar haqqında izahat verməklə bərabər, həmin elmləri təlim-tərbiyəyə necə tətbiq etməyi, necə tədris etməyi də öyrədirdi.

Tusi öz dövründə elmin, təhsilin, tədris və təlimin güman etdiyi pedaqoji səviyyədə aparılması üçün var qüvvəsini əsirgəməmiş, 25-dən çox ədəbiyyat, dil, leksikoqrafiya, riyaziyyat, həndəsə, triqonometriya, fəlsəfə, təbabət, mineralogiya, təlim, tərbiyə, musiqi, ictimai-siyasi, xəttatlıq, nəqqaşlıq, təbiət, pedaqogikaya dair əsər və dərsliklərini tərtib etmişdir. AMEA Əlyazmalar İnstitutu B-693 (15059) şifrəsi altında saxlanılan "Təlimül-mütəəllim" Tusi əsərində təlimi, tədrisi elm ilə əlaqədar hesab edərək, onun yollarını, üsullarını və vasitələrini öz dövrünə görə düzgün başa düşmüş və şərh etmişdir. Tusi bu əsərdə təlimin nə üsulları və nə də prinsipləri adı ilə heç bir fəsil verməmiş, lakin o, "Təlimin yolları" adı altında həmin üsul və prinsiplərdən çox ətraflı danışmışdır. Onun tədris və təlimə verdiyi təhlil göstərir ki, Tusi ya uzun müddət müəllimlik etmiş, öz məktəbi olmuş, yaxud da uzun müşahidə və təcrübələr apararaq təhsil, tədris və təlim məsələlərini incəliyi-

nə kimi şərh edə bilmişdir. Tusinin fikrincə "Qeyd edilmiş bu və ya digər bir elm, fəqət tədrisin səmərəsi müdərri, yaxud müəllimin fəaliyyəti ilə ölçülməlidir. Müdərri (müəllim) nə qədər dərin, nə qədər geniş elmə sahibdirsə, müəllim də bir o qədər şövqlə və iqtidarla ondan öyrənəcəkdir." (5.-S.79)

Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində də "Ədəb iqtisadi fəslü", "Təlimi yaşatmaq fəslü", "Vərisliyi qorumaq fəslü", "Elmi fiqh fəslü" və s. kimi fəsillər vermiş və hər fəslə ətraflı şərh etmişdir. Tusiyə görə "təlim yalnız öyrədilən şeyləri mənimsəməklə kifayətlənməməli, həm də öyrənilənləri yaşatmalı və gələcək nəsələ verməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır. Buna dövrə də o, "Təlimi yaşatmaq fəslü" vermiş və fikirlərini burada şərh etmişdir. O, bütün elm sahələrində, xüsusən pedaqogika tarixində orta əsrlərin pedaqoji sükut buzunu sındırmış ilk orta əsr pedaqoqudur (5.-S.75).

Azərbaycan xalqı milli elmimizin fəxri olan böyük alimin xatirəsinə həmişə hörmət əyanlaşmış, 1951 və 1981, 2000-ci illərdə anadan olmasının 750, 780, 800 illik yubileyləri geniş miqyasda təntənə ilə qeyd edilmişdir. YUNESKO bu yubileyin dünya miqyasında qeyd edilməsi barədə qərar qəbul etmişdir.

Azərbaycan MEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda "Xacə Nəsirəddin Tusi: Bibliografiya" adlı bibliografik vəsait hazırlanmış və 2004-cü ildə "XXI-Yeni Nəşrlər Evi"ndə 168 səhifədən ibarət çap olunmuşdur. Bibliografik göstəricini tarix elmləri namizədi A.Xəlilov və filologiya elmləri namizədi A.Musayeva tərtib etmişlər.

Bibliografik göstərici «Ön söz», «Əlyazmalar», «Əsərlərinin nəşri və haqqında ədəbiyyat» bölmələrindən ibarətdir.

A.Xəlilov və M.Adilov yazdıqları "Ön söz"də Xacə Nəsirəddin Tusi əsərlərinin nəşr tarixini işıqlandırmağa çalışmışlar.

"Əlyazmalar" adlanan birinci bölmədə Tusinin "Adabül-mütəəllim" in (Tələbəlik mədəniyyəti) ərəb dilində əsərinin köçürülmə tarixi xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. Bölmədən öyrənirik ki, onun bu əsərinin 1612-ci ildə köçürülmüş ən qədim nüsxəsi Qum Ayətullah Mərəşi kitabxanasında, ən son köçürülmüş nüsxəsi 6582 (3) şifrəsi ilə Tehran Milli Məclis kitabxanasında saxlanılır.

QAMK-4682 Katibi: Həbib Lahicani. Köçürülmə tarixi: H.1021 (M.1612/13) Xətti: nəsx. Həcmi vər. 52-63, ölçüsü 12,5x19 sm.

Göründüyü kimi, bibliografik təsvircə bibliografik informasiya tam əhatə olunmağa çalışılmış, əlyazmanın fondada saxlanılma şifrəsi qeyd olunmuş, əlyazmanın köçürən şəxs və köçürülmə tarixi, hətta xəttin

növü, həcmi qeyd olunmuşdur. Təsvirin mükəmməlliyi biblioqrafik axtarışı asanlaşdırır, vaxt itkisinin qarşısı alır.

Biblioqrafik göstəriciyə əsasən demək olar ki, həmin əlyazmanın 1825-26-cı ildə Məhəmməd Əli Molla Allahverdi oğlu tərəfindən nəstəliq xətlə köçürülmüş Bakı nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda B-2608 şifrəsi altında saxlanılır. 1834-cü ildə köçürülmüş B-693 şifrəsi altında saxlanılan 2-ci nüsxənin katibi məlum deyil. B-520 şifəli 3-cü nüsxənin isə katibi və köçürülmə tarixi məlum deyildir.

Biblioqrafik göstəriciyə əsasən demək olar ki, Tusinin "Ağaz və əncəm" (başlanğıc və son) fars dilində əsərinin ən qədim, 1310-cu ildə köçürülmüş nüsxəsi S-1102 şifrəsi ilə Rusiya EA-nın Şərqsünaslıq institutunun Sankt-Petburq bölməsində saxlanılır.

Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərinin (666) 1267-ci ildə ilk köçürülmüş 200 vərəq həcmində olan nüsxəsi Tehran Səna Məclisi Kitabxanasında 905 şifrəsi altında saxlanılır. Katibi Bin Əli Əkbər Həbibullah Əl-Hüseyni olan, (1041) 1631-ci ildə köçürülmüş ən qədim Bakı nüsxəsi isə Əlyazmalar İnstitutunda 4255 şifrəsi altında saxlanılır.

Biblioqrafik vəsaitdən yararlanaraq Tusinin hər bir əsəri haqqında mükəmməl biblioqrafik informasiya əldə etmək olar. Onun hər bir əsərini ayrıca xarakterizə etmək imkan xaricindədir. Ümumiyyətlə, biblioqrafik göstərici çox böyük, gərgin əməyin bəhrəsidir və yüksək peşəkarlıq bacarığı ilə yazılmış biblioqrafik əsərdir. Burada tərtibçilərin çox böyük zəhməti, əziyyəti vardır. Tusinin dünya elmiyə məlum olan əsərlərinin hansı kitabxanada neçə nüsxədə toplandığını araşdırmaq, onları həm də şifrəsilə birlikdə informasiya istifadəçilərinə çatdırmaq əsl peşəkarlıq tələb edir.

Biblioqrafik göstəricinin ikinci bölməsinin biblioqrafik tədqiqi nəticəsində məlum olur ki, Tusinin Azərbaycan dilində 8 əsəri nəşr olunmuş və haqqında Azərbaycan dilində 250, türk dilində 1 əsəri və 15 haqqında yazılmış mənbə, rus dilində 11 əsəri və haqqında yazılmış 236 mənbə, alman dilində haqqında yazılmış 25 mənbə, ingilis dilində 3 əsəri və 23 haqqında yazılmış mənbə, fransız dilində 1 əsəri və 11 haqqında yazılmış mənbə, italyan dilində 5 haqqında yazılmış mənbə, latın dilində 3 əsəri, yunan dilində 1 haqqında yazılmış mənbə, gürcü dilində 1 haqqında yazılmış mənbə, çex dilində 1 haqqında yazılmış mənbə, ərəb dilində 12 əsəri və 13 haqqında mənbə, fars dilində 54 əsəri və 43 haqqında yazılmış mənbə öz əksini tapır.

Biblioqrafik vəsaitə elmi-metodik aparat verilmişdir ki, bu da «İxtisarlarnın siyahısı»dır. Burada biblioqrafik göstəricinin çapında qızaldılmış, ixtisar edilmiş sözlər açılır və tam adı qeyd olunur.

Ensiklopedik biliyə malik olan, məşhur Azərbaycan alimi Məhəmməd Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığının biblioqrafik tədqiqi olan "Xacə Nəsirəddin Tusi" biblioqrafik göstəricisi onun yaradıcılığı ilə maraqlanan informasiya istifadəçiləri üçün çox vacib biblioqrafik informasiya mənbəyidir və pedaqoji elmlərin biblioqrafik informasiya təminatında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Библиографическая работа в библиотеке: организация и методика.* - М., 1990. - 246 с.

2. *Əliyev Z.H. Ümumi biblioqrafiyaşünaslıq: Dərs vəsaiti.* - B.: BUN, 2001. - 143 s.

3. *Xacə Nəsirəddin Tusi: Biblioqrafiya / Tərt ed.: A.Xəlilov, A.Musayeva.* - B.: XXI - Yeni Nəşrlər Evi, 2004. - 168 s.

4. *Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixindən.* - Bakı, 1986. - 51 s.

5. *Mollayev İ.A. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında / Elmi red.: Ə.Ağayev.* - B.: Maarif, 1996. - 304 s.

Хураман Вердиева

ПРОИЗВЕДЕНИЕ НАСИРЕДДИНА ТУСИ В БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЮМЕ

Творчество крупного исторического деятеля и ученого средневековья Азербайджана Хадже Насиреддина Туси вызывало и продолжает вызывать особый интерес исследователей. По этой причине произведения Н.Туси были неоднократно издавались.

Источники библиографической информации о жизни и творчестве про Н.Туси весьма разнообразны. В статье проделан анализ этих источников и их сравнительная оценка с точки зрения библиографической методики.

В статье особое внимание уделено персональному библиографическому указателю посвященному жизни и творчеству Н.Туси.